

2021 – ШОЧМО ЙЫЛМЕ-ВЛАКЫН ДА КАЛЫКЫН ИКОЯН УЛМО ИЙ

«ВАТАНЫМ ТАТАРСТАН» ГАЗЕТЫН СПЕЦИАЛЬНЫЙ ВЫПУСКШО

МАРИЙ

Торо пошкучо

Йўла

СЕМЫК

Семьк – марий калык кечышот радамыште ик эн йоратыме йўла пайрем.

Тудо кеңеж тўналме пагыт нерген сиңгара да икмынар кече палемдыме «кон пайрем» йўла дене пура. Тудыжо тоштынгым уштымо дене кылдалтын. Семьк Кугече деч шым арна вара толеш: Тройчы арна-се вўргечын тўналеш да Тройчин кечынак – рушарня – мучашалтеш. А православный марий-влак тудым изарня гыч палемдат.

Руш Семьк деч палынак ойыргемалтеш, вет марий-влак тудым вес тўняш кайыше-влакым уштымо йўлалан пөлкетат. Нунын деч сурт сомылкам, озанлык пашам вораңдарымаште, тыглай ильышыште йўным ышташ, арал-тыным йодыт. Ожырак пайрем йўла-влак суртым, ешым пентьдемдымашке викарталтын. Пайрем ял калыкым иктыш чумыраш, келшен илаш, родо-тукым кылым саемдаш, икоян лияш полшен.

Чыла йўлам пайрем шуинымы кечылаште шеке радамже дене шукташ тыршенят. Икмыше кечын тўн шотышто аралтын дене кылдалтыше йўла-влакым эртаренят, сандене кечычак нелырак лийын. Эрден эрак кочкышым ямдылым деч посна чыла моло пашам чаренят. Кечывал марте шеке кудывече деч торашке лектын коштын огытлы. Сур-

тышкат ордыж энгын пурымьж деч шекланенят да тидым эскеренят. Ойгым, осалым конден кертеме деч лўдынгыт, эсогыл ты кечын вольыкымат кўтўш колтен огытлы.

Йўла кочкышым ямдылымеке ушташ тўналынят. Ешыште эн кугу ийтотан ончылоч ямдылыме шорлыкеш але юмона ваштареш вес тўняш кайыше-влак лўмеш сортам чўктен. Нунын деч ты тўняште ильыше-влакран сай илаш йўным ышташ йодын. Вара чылан кочкышым авызлаш шинчынгыт. Тидын годым кочкышын изи ужажыжым кылыш-шамычланат посна атыш пыштеныт.

Вўргече гыч изарня йўд ик эн лўдыкышлан шотлалтын, молан манап гын осал вий озалана манын ўшаненят, вет тудо черландарен але шинчам вольыктен кертын. Аралалташ манын, туло-тым ылыктенят, пычал гыч лўйкаленят, йўк-йўаным луктынчак, чык суртым, ялым эскеренят.

Самырык-влак ты йўдым тўрлў мыскара томанаш ыштылынгыт: рвезе-влак капкам петырен шынден керткынгыт, але, пўрт, монча ўмбаке кўзен, тўныкым пелтьеренят, мончаште вўдан атым ястаренят. Удыр-рвезе-влак ты йўдым олык лапаште эр марте эртаренят.

✓ 2010 ийысе калык перепись почеш, Росийыште 547 605 марий илен. Нунын кокла гыч 290 863 енже – Марий Элыште.

✓ Марий-влак тўшкан Угарман кундемыште (6 415 ен), Пермь велне (5 395 ен), Свердловск областыште (23 801 ен), тыгак Башкортостаныште (103 658 ен), Удмуртйыште (8 067 ен) илат.

✓ Татарстан Республикашыте 18 848 марий уло.

СЕМЫК ПАЙРЕМ ДЕНЕ!

Татарстан Республикасы Кугыжаныш Советын Председательже, Татарстанысе Калык-влакын ассамблеийыштын Советшын Председательже Ф.Х.Мухаметшинын Семьк марий культур национальный пайрем дене саламлымышыже

Шерге тан-влак!
Республикын Кугыжаныш Советшын депутатше-влак, Татарстанысе Калык-влакын ассамблеийыштын Советше лўм да шеке лўмем дене тендам Семьк марий пайрем дене саламлем!

Ятыр курым ожнак шочшо тиде пайрем кызытат марий калыкын ильыштыже ик эн кумдан палемдалтыше, йоратыме да ушеш кодыш пайремлан шотлалтеш. Тудо куку жап вучымо кеңеж толмылан ильыштыме куан шўлыш, ильышын сенгалдыме вий-куатышлан ўшаныме да ку-гезе-влакым шарналтыме шўлыш дене шындаралтын.

Акрет годсо йўлам тачысе кечын ойыргемже дене чак ушен шогымо жаныштат Семьк национальный шўлышмат йомдарен огыл. Тудо тукум-влак коклаште кўрылтыдымо кыл ултым, марий-влакын шкеныштын исторический ден шўм-чон понылыкыштан ўшанле улмыштым символ семын ончыктеш шого. Калык шарнымашын эрек шырҗктен йогышо пашамыж семын тудо воктене улшо ен-влакым йораташ калык-лан вий-куатим пуа, родо-тукым кылым, йолташ да поро пошкучо-шамыч коклаше кылым пентьдемде.

Марий национально-культурный автономийын вийже дене, Калык-влакын ассамблеийыштын, Культур министрствын, муниципальный администраций-влакын пошымышт дене Татарстаныште тиде чапле пайрем ынде 31-ше гана эртаралтеш. Кажне ийын у ушаж-влак дене поидаралтеш, шуко еган сылене пайрем Татарстан Республикашысе ола деп районына, Марий Эл да Росий Федерацияшын регионалаж гыч утпакрак шуко участник ден уна-влакым чумыра.

Тыглай мемнан шонанок ыштыме ошкылана. Республикашыте кугыжаныш национальный политикым саемдыме, тўрлў калык гыч лекше да тўрлў верам кучышо ен-влак коклаште келышмашым да ваш-ваш умылымашым пентьдемдыме йодышлан шукуртсек кугу тўткыш ойыралтеш. Тидын негызеш мемнан пўртна – Татарстан – чоткыды да чыла-лан йўнан лийже мань, ме кызытше пўтынь историйна мучко йўлме ден культурым, иза-шольыла келшен ильымым арален кодаш тыршена.

Шочмо йўлме да калык-влакын икоян улмо идалькыште мемнан акрет годсо млдандыштына ильыше чыла калыкым поснак пагалымынам, мемнан шуко национально-республиканы шуко тўрлў сынан культурым умбакыже поидарымашке, калыкын ильышжым саемдымашке да кундемнам пеледыкытамашке шкенҗын традицийже да йўлаже, йўлымже да шўм-чон понылыкыш наследийже дене надырым пыштыше кажне этноснын шергакан улмыжым эше ик гана ончыктымо шуэш.

Уло шўм-чон дене тендам тиде чапле пайрем дене саламлем, тыланды да лишыл енда-влакран пиалым, тыныслыкым, порым, ильышыште чыла сайым, ончыкылан ўшаным тыланем.

Марла-татарла мўтер

✓ Салам лийже – Исәнмесез! ✓ Салам! – Сәләм! ✓ Пўро эр! – Хәерле иртал! ✓ Пўро кече! – Хәерле көн! ✓ Поро кас! – Хәерле кич! ✓ Пагалыме йолташ-влак – Кадерле дуслар ✓ Чевьрын! – Сау бул! ✓ Тай! – Рәхмәт! ✓ Күзә пашад кая? – Хәлләрегез ничек? ✓ Моткоч сай! – Бик әйбәт!	✓ Шобмо йўлме – Туган тел ✓ Авай – Әни ✓ Ачай – Әти ✓ Ковай – Әби ✓ Кочай – Бабай ✓ Мый тыйым йоратем! – Мин сине яратам! ✓ Мый Татарстаным йоратем! – Мин Татарстанны яратам! ✓ Моткоч сай! – Бик яхшы! ✓ Пайрем дене! – Бәйрәм белән!

Тиде онгай

ОНГАЙ ПАЛЕ ДЕН ФАКТ-ВЛАК

► Марий йылмыште «у» буква – буква гына огыл, а тичмаш мут. Рушлаш-ке куараш гын, тудо «новый» лиеш.
► Марий-влакын просветительышт Г.Г.Кармазин лийын. Но фамилийышт икгайрак йонгымылан кодра тудым руш историк дене лугенят.

- Шынга шуко лиеш гын, кинде сай шочеш.
- Шырчыкыге-шамыч шырчык-омарта гыч вуйыштым луктын йукланат гын, шемшыдангым ўдаш жап.
- Йўлме лўгышта гын, иктаж шоя лектеш.
- Агытан клат йымалне мура – йўр лиеш.
- Йўдым кылыкта – кечывалым лум огеш лум.
- Шем пыл толеш, а мўкш-шамыч тугак пашам ышташ гын, йўр огеш лиеш.
- Карме чот пурлеш – йўр лиеш.
- Кок шем шорык але тага брегдылт гын, йўр лиеш.
- Агытан камене мура – сар лиеш.
- Агытан капка ончыко толын мура – уна толеш.

Йўла

«ЎШКЫЖ АЛЕ УШКАЛ ВУЙ»

Ялыште ильыше да вольыкым кучышо-влак презе шочным кугу событийлан шотлат.

Презе шочмеке, 5-6 кече деч вара марий-влак йўла почеш кочкышым – тувыртышым – ямдылат. Тудым тамлен ончаш суртоза ден озавате родо-тукумнышым, пошкудыштым ўжыт. Устелтўрыш шичме деч ончыч оза юмылан пелеште, вольык ешаралтышман таушта да ушкалжат шоран, шўржат нугыдо лийже маньн кумалеш, вольыкым ончымаштат, еш ильыштышт чыла сайым йодеш. Тувыртышым кокаш икшыеве-влак дене пырля тичмаш эш дене шинчыт. Уна-влак эн ончычак озан ўжмыжлан таушлат да ушкалжат, презыжат таза, ончыкыжымат презан лийышт маньн каласат да сийым тамлат.

Тувыртыш – марий калыкын кочкышожо, тудым лийше ушкалын шўржко гыч ышта.

Лийше ушкалын шўржко 3-4 кече кишан, тудо белоклан поян, маньт. Кишан шўр гыч сырым ышташ маньн, ушкал лиймеке, лўштышым 3-4 кече погат да ик атыш пыштен лугат, шинчалым пышат, а вара 15 минут шотлат. Тудым шўрен налыт да йўкшаш шындаат – сыр ямде. Тидеч вара сырым шолшо шўрыш пышат да узш шолаш пуртат.

Тувыртышым тарелкаш пыштен пуат, тушко ушкал ўйым ешараш гын, тамлырак лиеш. Тудым мелна дене кокаш темлат. Ты кочкыш эшат тултырак лиеш, да мўшкырат темеш.

ОЛЕГ ТРЕТЬЯКОВ:

«ЯЛ ИЛА ГЫН, ЙЫЛМАТ ЛИЕШ»

Тыге ойла Татарстан Республикасысе марий-влакын Калыкле-тўвыра автономийыштым (НКА) вуйлатыше Олег Третьяков. Ме тудын дене марий калыкын йўлаже, ильыш да ончыкылыклан ўшан нерген мутланена.

:: Олег Александрович, мемнан марий калыкын ильыш-йўлаже да йўла пайремже-влак дене палдарыза.

– Аза шочмек, ме родо-шамыжым ўжына, шўрым шоттена, мелнам кўштына. Икшывылан лўмым мом ончыкымыжым шотыш налын пуэна. Кольшым пытартыш корныш ужатыме годым мурым мурина. Тидым ме айдемын вес тўняш кайымыжлан шотлена. Рвезе-влакым армийыш ужатыме годым шовычым рўзена. Буймо ялыште армийыш кайыше-влакын пушенте тўнгыш имым кередымыштым ушаж пернен. Име, салтакын пўртылмешкыже, верыштыжак лийшаш. Мый шкеже Кўле-гешыште, Агрыз районысо 100 пўртан ялыште, илем. Мемнан дене тыгай йўла уке. Марий яллесе южо йўлаже, мурьжо икте-весьыт деч ойыргемалтыт. Семьклан, шудо солымо жаплан, моло пайрем-лан келшыше посна мура-влак улты.

:: Жап шуко эртен. Марий калыкын тўн пайремже – Семьк – шеке сынжым, ожнысо йўлаже да мурдыжожо-влакым арален коден мо?

– Пайремын негызшылан кугезына-влакын юмылан кумалмышт, ял ильыш ойыргем, еш да мужырагме йўла шотлалтыт. Семьк годым «Марий патры», «Марий ўдыр» лўмым сулен налшаш верч конкурс-влак эрталалтыт. Тений Семьк 19 июнышто Актаныш районышто лиеш. Семьк 1991 ийыште Менделеевск район Элнет ялыште узш ылыжын. Тычлар вара тиде пайрем республик кўкшымтын налын да Кўкмара, Алабога, Менделеевск, Муслом районлаште эрталалтеш. Кызытсе Семьк – калыкле (национальный) пайрем, чумыр марий калыкын фестивальжылан шотлалтеш. Калык вургем, калык мура да куштымаш, калык модыш, калык кочкыш... Тидын деч посна пайрем лийын огеш керт. Кугу ийтотан онаенна-влак, ош вургемнышым чиен, кидыштым кавашке нўлтен, Юмо деч пўртүс дене келшен илымашым, поян шурно лектышым да, мутат уке, июнь тўналтыште чот вучымо йўрым йодыт.

:: Ялыштыда эше могай пайрем-влак эрталалтыт?

– 1992 ийыште клуб пелен «Курмызак олык» ансамблым чумырена. Ансамбль дене ятыр марий ялышке миен савырнелена. Калыклан мурымаш-куштымашым велле огыл, а аза шочмо, салтакыш ужатыме йўла-влакым модын ончыктена. У ий тўнгыште Шорыкйолым пайремлене, тиде кечын мез вургемын чиена, ўдыр-влак мужедьт. Марий калыкын шуко пайремже изарня йўд гыч кугарнашке куна. Тидыже тоштыен-влакым уштымо дене кылдалтын: мончаш олтена, мелнам кўштына, тыге тоштыен-влакын чоныштын куандарена. Уярням, Кугечым, Агавайремын палемдена. Агавайрем годым, мутлан, пасуш лектына, ош-йюшкар солыкым шарен, покшыкыже кечым ушештарыше салмамуным, пурам шындена – пырче муно гай шочшо маньн, кинде лектыш поян лийже маньн йодын пелештена.

:: Шочмо йылмын арален кодаш мом ыштаман, Текузе шонедат?

– Йоча-влак марий йылмын арняште кум шагат тунемьт, тиде, мутат уке, шагал. Сандене шочмо йўлме дене шушырак мутланаш кўлеш. Шке йылмынам ме ешысе йўла гоч аралена. Марий йўлме – ава шўр дене толшо шочмо йўлме. Шке коклаштына ме марла кутырена, марла мурина. Тидлан мемнан нигў ок туныкто. Кажне ялын шке диалектше уло, тудо ял пытымешке аралалтеш. Ял ила гын, йылмат лиеш. Кугу олашке кайымеке, шуко йылман тўвыра йырвельыште йылмына шула, шалана. Сандене йылмынам да йўланам арален кодаш нелырак. Но ме тыршена. Марий-влакын лўмышт могай сылне! Саскавий, Чачавий, Извай, Айвика, Эрвика... Мура гай йонгата. Тидым йомдарыман огыл. Яллаште ты койыш тукум гыч тукумыш

куснен аралалтеш. Йўлме мемнан ожнысо илыш дене кылда, кугезына-влакым шарныкта, таче икте-васынам пырляшке уша да калыкын волгыдо ончыкылыкшылан ўшаным пуа. Тўнямбалне шуко калык ила, кажныкын – шеке эртыше ильышыже, кажныкын – шеке тўсшў, тидын денак тудо поян да онгай.

:: Марий Эл дене кылда пентгыде мо? Вашлийме верда уло?

– Татарстаныште марий-влакын икымше погынымашышт 2011 ий 1 ноябрьыште лийын. 2012 ий 26 апрельыште эрталалтыше погынымаште мемнан ўшемна региональныйышт савырныш. 2014 ийыште кумшо сезд лие, тушто ятыр йодышым кангашыме. Татарстаныште ильыше марий-влакын калыкле-тўвыра автономийышт Озан, Челна ололаште, Менделеевск, Алабога, Мензелинск, Кўкмара, Муслом, Мамадыш, Актаныш, Арск, Балтаси, Агрыз районлаште уло, чылаже – 12. Озангысе тўрлў калык коштман рушарня школышто Марий пўлкам почмо. Кажне ийын 26 апрельыште Марий талешке кечым палемдена. 10 декабрьыште Марий тиште кече эрталалтеш. Марий Эл дене пентгыде кылым куцена, Мер Кангаш регион-влак коклаше ўшем дене келшен пашам ыштена. Мый шкеже Росийысе марий-влакын Федеральный калыкле-тўвыра автономийыштым вуйлатышыш алмаштышыже улам. Республиканыш программеме дене келшышы, чыла районышто ял клуб ден книгагудо-влакым чонымо.

ТАТАР ПЕЛЕН МАРИЙ-ВЛАК АТ ИЛАТ

- ✓ Тачысе кечылан Озан олаште 3698, Набережые Челныште 3408 марий илен. Район еда тыгай сўрет: Агрызыште – 2931, Менделеевскийыште – 1227, Алабогышто – 958, Зеленодольскийыште – 880, Мензелинскийыште – 795, Нижнекамскийыште – 762, Кўкмараште – 754, Мамадышыште – 621, Мусломышто – 598, Актанышыште – 526, Балтачыште – 319, Арскийыште – 286, Альметьевскийыште – 142, Тукаевскийыште – 118, Азнакаевскийыште – 101, Булганский ден Высокогорскийыште – 99 гыч, Заинскийыште – 78, Лениногорскийыште – 59, Атияште – 44, Лаишевскийыште – 42, Верхнеуслонскийыште – 37, Сармановскийыште – 27, Тетюшышто – 21, Алексеевскийыште – 19, Пестрчинский ден Ютазинскийыште – 17 ен гыч, Аксубаевский ден Бавлинскийыште – 16 гыч, Нурагышто – 15, Буинский, Камско-Устьинский ден Чистопольскийыште – 13 гыч, Кайбицкий, Рыбно-Слободский, Сабинскийыште – 12 гыч, Алькеевский ден Тюлячинскийыште – 10 гыч, Новошешминскийыште – 9, Спасскийыште – 6, Апастовскийыште – 4, Дрожжановский ден Черемшанскийыште – 2 гыч.
- ✓ Эн шукын марий-влак Агрыз районышты (районысо калык гыч 8%) илат. Чылаже 34,7 тўжем ен, тышче 58,9% – татар-влак, 24% – руш-влак, 8,2% – марий-влак, 6,6% – удмурт-шамыч, 2,3% – вес калык-влакын енгышт.

КАЖНЕ ЯЛЫН ШКЕ ЛЕОНИДШЕ, МОИСЕЙЖЕ ЛИЙЫТ ГЫН, ИЛЬШ ТЕВЕ КУЗЕ ПОЛЫН КЕРТЕШ УЛМАШ!

Кукмара районысо марий Уялым Эстонийштат, Финляндийштат палат, коклаштышт эсогыл икте-весе деке унала миен коштмо йла уло. Кузе тыге? Молан көра тиде марий ял тунямбалне тынар чапланен, могай тугай секретше уло, маньда? Тидым пален налаш мань, меат тушто уна лийна: кажне ялын шке Леонидше, Моисейже да Ольгаже лийыт гын, ильш тева кузе польн кертеш улмаш!

Уял илем кандаш ялым уша. Моло ялысе семынак рвезе тукумым ола шкеж деке шушпеш. Самырык-влак Москваш, Озагыш каят, а ял илалше-шамычын кидыштыш кодеш. А вет лийын тугай пугыт, кунам тыште марий-влак гына иленят, ик калык гыч лекше айдеме весын дене ушен. Санденак ты кундемаште түрлө национальностя ешым вашиляш лиеш: украин-марий, марий-вьетнам. Курыкүмбал ялыште 50 пөрт уло. А тева Сәнгерьште ала-кунам кок озанлык веле лийн, таче гын – 20 утла. Тый пörткым чоңет, тудо чоңа... Тыге орасте-влак шукемьт. Ольга Санникова тиде ялыштак шочын, шке жапыштыже журналистан пашам ыштен, а кы-

зыт – шукуж готым Москва ден шочмо верже колкесе корнышто, шке ялын ончылыкышкыч верч тырша. Сенген налме 750 түжем тенге кутыган грант дене таче тиде ялыште марий этнографий тоштер чоңалтеш. Олыган мушто почеш, тыште пörт, кудывечеысе моло орасте, монча, ончерым эртараш лумынак зал да молат лийыт, түрлө фильматы ончыкташ палемденят. Икманаш, XIX курымнын ялжым почаш сонат. Каласыман, тыште мланде йымач йыргыктен лекше памашат уло, да тиде корно дене ала-кунам Екатерина II шкежак кудал эртен! Шуко мо нерген уло каласкалаш. «Толык турист-влакым үжын, кумылан ден моштыман – тыманмеш толыт. Москва гыч уна-влак мемнан

пүртүсүм эреак куанен да öрын очнен каят», – оила Ольга.

Тоштерым августышто почаш сонат, сандене ялыште – «шокшо» жап. Ольга моло калыклар марий-влакын илышышт да йулашт нерген моткоч каласкалынеже. Тудо ушана: марий ял турист-влакнан онгай лиеш. А Кукмара районысо марий национально-культурный автономийым вуилагыше Леонид Исаковын йот уна-влакым вашийме опытушо: эстон-шамычын кумылышт волен огыл.

Ялым «Кна вел» чапландарен

Уке-уке, тиде айдемын лумжө огыл – тыге фольклор ансамбль маналтеш. Лум-влак шотышто илаш гын, тыште ултрак Санди, Сайлима, Яппар, Акнави, Мозаффар, Оксана-шамыч вашилялт. Конешне, самырык ача-ава-влак чүчыкдынак кзытысе жапысе лум-влакым пуат. А онычкы, кунам киндым шкак күзштынт, шочшыштым түрлө лүмденят. Кинде могай мотор, пушкыдо, вузка лийын, тугай лүмым йочалан пуэнт. Кызыт, намерне, тугай йоным шагал ег кучылтеш. Ансамбль шотышто илаш гын, тудым ялысе туныктышо-влак Леонид Исаков ден Моисей Ямбулатов чумыренят.

Леонид Исаков, Арск педагогический колледжым тузем пытарымеке, тугалтыш класслаште туныктен. Арми йот вара лаборантлан пашам ыштен, «нолевой-шамычым» шоллан ямдылен. Варажым Озан педагогический институтын физике факультетшым заочно тунем пытарен да математикым, музыкым туныкташ тугалын. 1998 ийыште тудым шочмо Курыкүмбал ялышке школ директорлан пашам ышташ каттат. Тыге 2017 ий марте тушто йоча-шамычым туныктен да тунемме верым вуилашен. Леонид Исаков – Татарстанын сулло туныктышыжо, паша стажысе – 48 ий. Таче кечылан тудо ялын кутурашке, марий юмыйулам шуктышо айдеме.

самбылым чумырнен да варажым тудын дене республикнан да тунян түрлө кундемаштыже лийына. 1992 ийыште ансамблын «международный» лүмым пуэнт. Ик Эстонийыште гына ныл гана лийме. Финляндийысе гунямбал фестивалыште усталыкым ончыктенна, Казахстаныште эртаралтше Сабантуй пайремыште марий калыкым чапландаренна. 36 ий жапыште ансамбльыште чылаже 200 наре участник лийын. Самырыкат, илалше-шамычат улыт. Ансамбльым эреак иктаж-кушко үжыт, молан манаш гын мемнан – шке йўкна, ильше йўк. Шкеже гармонь, курай, флейте, шўвыр (сорнай) дене шоктем, – оила Леонид Исаков. – Эстонийыште мемнан родо семын вашийтыт. Таллин олаште ильше марий пörтөг Алексей Алексеев яна, йўлана нерген «Новый хлеб» («Яна ити») фильмым воизен, тудым Тарту олаште ончыктен – эсогыл шинчавуднат лектын, вет марий кундемнам уло тунялан палларат! 2015 ийыште Эстонийысе 12 школышто моштыманым ончыктенна. Тыге нуно тўвыра гоч шкеныштым моло калыклар палларенят. Леонид Исаковын ойлывыж почеш, куштымашышты Марий Элысе, Башкортостансые да моло кундемсые марий-влак деч ойыртемалтеш. Ансамблын репертуарыштыже тудыжо 12. А могай гына мурышт уке?! Умаште «Мыйын тукумвоем» республик кўшыттан конкурсышто Сәнер гыч Исаковым еш икымше верым сенген налын.

Сугынь

Семьк пайрем готым вес туняш кайыше-влакым уштен шарналтат, сай шурно лектышлан йоным ышташ йодыт гын, 12 июльышто – Петро кечын – Сўремыв эртарат.

– Ялыште шней изолык уло, тушто шней пушенге, онапу, кушкеш. Тудын гоч ме юмо дене мулланена. Тумо, кож, пўнчө – тиде мемнан пушенге-влак. Тымарте ме имнын шўшкылына гын, кзызыт – тагам. Ончык тыгайыш йоча-влакым пуртен огайнал гын, ынде, шонена, тек ужын кушкеш. 2019 ийыште Магнитогорск гыч ик марий надьрлан тагам конден. Тудын ачаж ден аваже ала-кунам ты кундемашты иленят, но раскулачиватлыме деч вара нуным вес кундемаш колтенят. Родо-тукум ончыло пытаргыш порыштышым шукташ пöртлыныт. Ты кечын мемнан деке шуко ола, мултан, Москва, Тюмень, Набережыне Челны, гыч марий-влак толыт, – оила 68 иаш Леонид Исаков.

Тений версые школышто 66 икыше шинчы-машым пога. Школым вуилагыше Алмаз Файзрахмановын мушто почеш, 17 удьыр-рвезе йоча-садыш кошеш. Марий икыше-влак кокла гыч 80-90 процентше татар йылым пала. А пайрем-влак ты кундемашты татар йылме денат, марлат эртаралтыт. Шушаш тунемме ийыште икымше классыш куд йоча толыш, нунын кокла гыч пельже – марий, пельже – татар.

– Школышто марий йылым шочмо ийлыме семын 1-11-ше класслаште арыште кум гана туныкыт, кружок-влак улыт. Йоча-шамыч шочмо йылмыштым огыт мондо. Тиде ешышпаш, школыштак мултанымашын лектышыже. Шочмо йылмын да калыкын икона уло идалыкыште кажне тызын түрлө пайрем эрта, тушко ме кумылын ушнена. Йоча-влак конкурслаште призан верлам сенген налыт. Мый шкежат тиде школымак тунем пытарам да ынде 15 ий тыште туныктем, – оила марий йылмын туныктышо Ирина Родыгина.

Волькыч чапле мо?

Ты кундемашты «Шорыкюл» пайремым ойыртемалтын эртарат. Ял калык, мыкжерым, межтемым чиен да чурийым түрлө маске дене ышлтен, пörт еда кошеш. Ончычракше марий-влак деке гына пуреденят гын, кзызыт – вес калыкын шочшыж-влак декат. Нунжко кумылын вашийтыт, үстельым погат. Тугай пайрем готым уна-шамычет вўташ лектыт, волькымым ончалтыт: тудо чапле гын, суртозам моткат, а кантарак – поро ойкангашым пуат.

Валентин КОЛУМБ

Кинде

Эше пасушто лум шартыш кодын, Эрдене йўштö, кеч пижым чий. Вашкаш кўлеш: лектеш кече модын – Лавыран пасушко пураш ок лий.

Вашкаш кўлеш: лум деч эрныше озым Озажлан ынже керт окынен; Пукшен кодет кажне нörгö вожым – Вара кертеш тыйым шке пукшен.

Пасу мастарын куанже – мланде, Кўлеш ава семынак йöраташ. Уста ег тудым керек-кунам амде, Копаш туркылден, пўжвўдеш нöрташ.

Пўжвўдын тамже ок код парчаште, Но кинде тамым пурта шинчал. Векаат, паша тамым шижаш умашташе Туняште тушто нимо дечат.

1955 ий

Налат кўзштемышталге киндым, Уржа таманым тўкет түрвеш – Пасу мастарын чоштыранше кидым Шушпалме дене иктак чучеш.

Сергей ЧАВАЙН

Отö

Ик тымык отö уло мемнан элыште, Шога тудо отö кугу ер серыште. Тушто ладыра деч ладыра пушенге кушкеш, Тушто мотор деч мотор саска шочеш. Тушто, ужар лышгаш лонгаште, шўшыш мура, Тудо отö гыч ерышке яндар пашам йога. Тушто шудыжат уजारгырак, Тушто пелдышат сынырак. Тудо отым мый йöратем, Тушто пушенгым руышым мый вурсем. 1905 ий 2 декабрь

КНИГАМ 17 ИЙ ВОЗЕН

Пörтгым чоңаш, йоча-влакым йол ўмбаке шогалташ, пушенгым шындаш, книгам возаш... Чыла тиде марий-шамыч коклаште пörьенын аманатшылан шотгалтеш. Уялыште ильше 79 ияш Моисей Ямбулатов чыла тидым ыштенам манеш да ынде ласка чон дене ила. Марий-влакын ильш корныштлан полеклаттше «Општорма – Кукморские марийцы» книгам тудо 17 ий возен.

– 2002 ийыште марий калыкын ильш корныжым шымлаш кумылангым, сандене Озангеш архивыш кошташ тугалтым. Олаште илем гын, ик паша ыле. А тыге корнылан жап кўлын. Архивыш кум-ныл ий кошташ логале. Вара ик марий шаңчызе историйым калык деч йодышгаш темлыш. Книгам возымо пашам кудалташ шонымо татат ик гана веле огыл лийын. Тунамже тугалме пашам муачш марте шукташ землякым-влак кумыланденят. Районышто 124 утла йл шоталтеш. Ты чот гыч шымлыштыже уверым погенам, марий шўтарлам шымленам. Мемнан дене вич марий йл уло. Районышто 754 марий ила. Уялыште чылаже 550 ег шоталтеш. Таттар-шамыч денат, удмурт-влак денат мулланена. Тау нунулан, шуко документым арален коденят. Марий-влак мемнан кундемашты VI курымаштак иленят. Калыкмын ильш-йўлакым, историйжым, религийжым шымленам. Ялыште портышке-мым йöренят, корзингам пидынят, пўкеным ыштенят... Да тева 17 ий гыч книга ош туняшке лекте, – каласкала шонтыен.

Моисей Ямбулатов 1941 ийыште Курыкўмбал ялыште шочын, Уял, Оштырма Юмыа школыште шинчымашым поген, Марий кутыжаныш педагогике институтым тунем пытарен. Ончычшо тугалтыш класслаште туныктышым специальностышым налын, вара түрлө семўзарымы, гармоньым шокташ тунемын. Ача деч посна кушкын, сандене ильш тудым чыла нельлыкым сенген лекташ туныктен. Шахтер лийнеже улмаш, но шинчаж дене кылдалтысе изирак ситыдымашлан көра шонымашыже шукталтын огыл. Ялыште школым чоңымо пашаште тыршен. Махачкалаште мланде чытыралтме деч вара тушко каен. Тылеч вара Грузийыште, Сухумиште, Киров да Татарстан кундемлаште шуко мом чоңен. Ордыж мландыште куд ий коштын. А вара, мөнтö пörтылмекыже, ялысе йоча-влакнан марий ден руш йылме предметлам туныкташ тугалын. Марий културым виандыме да арален коддымо пашашке надьрым пыштымыж-

лан «Татарстан Республика културын сулло деятелыже» чап лум дене палемденят. Тудо ялыште «Кна вел» ансамблым чумырен, тидын дене клубым тўвыра пörтыш савырен. Тушкыжо вара самырыкшат, илалшыжат кумылын кошташ тугалтын. Ончычшо Курыкўмбалне марий фольклорым магнитофоныш возен. Ялысе кова-влак Моисей Яковичлан мурым мурынят, легендым каласкаленят. Чыла тидым туныктышо-влак дене колывшетеке, фольклор ансамблым чумыраш кутырен келшенят. Пырляк марий кушты-машым шотыш конденят. Тудо, конешне, куштызо огыл. Сандене ялышке дипломан хореограф Игорь Иванов толын. Ямбулатов фольклор аланысе шинчымашыж дене палдарен гын, Иванов кушташ туныктен. – Таче мый тиде ялыште эн шонто улам. Марий юмыйула дене кылдалтысе шот-радамым эртарем. Чыла, мом мый тугалынам, таче Леонид Исаков шуя. Тудат юмыйула аланыште кугурак. А ансамблым пырля чумырненна, – манеш тудо.

Моисей Ямбулатовын мушто гыч, марий-шамычын вургемаштышты тугтамга – лыве. Тидыкым тудын книга комыштыжат ончыктымо. – Йочам готым авам пörтыш чоңештен пуршышо лывым «кылышын чоңо» маным. Тыште – кузежына-шамычын чоңышт. Мемнан 140 наре юмына уло, тышечын индешыже тунтан шоталтеш. Нунулан шней пушенге гоч кумалына. Марий-влакын философийышт почеш, ожно Юмо ден пушенге тул гоч мулланенят, – палдара Моисей Якович.

М.Ямбулатов дене школышто вашийна. Тудо йоча-шамыч дене мултанашат, шахмат дене модашат жапым муо. Мут толмашеш, шахмат дене моткоч сайын модеш! – Мемнан чыла ушана – тиде йоча ден самырык-влак. Ялыште пүртүс моткоч сылне, пörт-шамыч чыла шотышпаш йöнан улыт – иле да иле веле! Мо улыжым аклен, йўлам, историйым, юмыйулам да културым арален гына моштыштык ыле, – манеш Моисей Якович.

Марий калыкын лумлө еңже-влак

★ **Асылгарай Султангараевич Ягеев** (1929 ий 26 август, Татарстан, Муслюм район Пöлер села) – российский стоматолог, медицине наука доктор (1993), профессор (1994), Удмуртийын сулло изобретательже (1995). 100 утла савыктысе пашан авторжо, нунын коклаштак – монографий-влак, 7 изобретений. Удмуртийысе стоматолог-врач ушемывн председателыже.

★ **Олег Михайлович Герасимов** (1957 ий 16 февраль, Татарстан, Менделеевск район Элнет ял) – педагог, музыковед, шымлызе, фольклорист. Тудын шымлыне сферже – республикын профессиональный музыкальный искусствужы, марий композитор-влакын творчествышт да фольклор творчество.

★ **Михаил Степанович Герасимов** (Г.Микай) (1885 ий 7 октябрь-1944 ий 7 апрель, Татарстан кундем, Менделеевск район Элнет ял) – Татарстанысе да марий поэт, педагог-просветитель, Пашан Геройжо. Поэт да педагог Г.Микайын лумжым Татарстан Республика Менделеевск районысо Элнет кыдалаш школ нумамлеш. Шочмо кундемсые Элнет ялыште Г.Микайлан памятникым шогалтенят.

★ **Михаил Яппарович Яппаров** (1921 ий 18 декабрьыште ТАССР, Кукмарий район Курыкўмбал ялыште шочын) – педагог, Кугу Отечественный сарын ветеранжы.

Боевой заслужыжлан кок Йощар Шудьыр орден, Отечественный сарын I степенян орденже да ятыр медаль дене наградитталтын.

★ **Леонид Александрович Исаков** (1953 ий 20 март) – Татарстан Республикын сулло туныктышыжо, Татарстан Республикын «Кукмарий районысо марий-влакын национально-культурный автономийышт» версые мер организацийын председателыже, Кукмарий районысо онаег, «Кна вел» марий калык фольклор ансамблын вуилагышыже.

★ **Леонид Васильевич Шабалин** (Татарстан Республикасысе Кукмарий районышто шочын, но кужу жап Набережные Челны олаште ила) – уста марий түрүзö, Набережные Челны оласе марий-влакын национально-культурный автономийыштын ончычо правлений председателыже.

Рецепт-влак

Подкогыльо

Подкогыльо – шыдаг руаш гыч марий национальный кокыш. Такшым тудо торык көрган вареник гайрак. Таче ме тыланда торыкан-шоганан подкогыльым ыштен ончаш темлена.

Кўлеш: 1 стакан ложаж, пел стакан вўд, 2 муно, пел кило торык, 5 шоган, 20 г ушкал ўй, там шот дене – шинчал.

Тыге ямдыланам: шоганым шöртняле тўсан лиймешкыже жаритлена. Торыкышко муным, жаритлыме шоганым пыштена да сайын вара. Ынде руашым нöбтылына. Тидлан леве вўдыш муным, шинчалым, шоктмо ложажым пыштена. Руашым йытыр дене шарена. Түшеч стакан дене тыртыш-влакым темден лүктына, покшекышт ямде көргым оптена, түржым ушена. Ямде подкогыльым шинчалтыме вўдышö шолтена. Тудо, вўдын шолаш пурымекше, 5-7 минут гыч кўш. Подкогыльо ямде! Тудым ушкал ўй але ўмбал дене кокчак моткочак тамле! Перкан лийже!

Команмелна

Пентгыде шере руашым, салман кутытышлан кельшышын, 1,5-2 мм кўжгытан чыкыж лешока семын шарат. Тудым жарочный шкафыште чевергаш тугалмешкыже кўктат, вара ўмбаке шўльö ложаж, кефир, вишкыде торык да ўмбал вартышым пыштен шарат. Мелнам уш чевержемешкыже кўктат, вара кумшо лончым йыгат. Тиде – ўмбалыште 8-10 шагат шинчыктыме шўльö шўраш. Тылеч вара мелнам уш кўктат, пелтыме але тыглай ушкал ўйым йыгат да шокшыкше ўстембаке шындаг. **Тыгай мелнам кўзшаш кўлеш:** 1-ше лончылан: 90 г ложаж, 1 муно, там шот дене – шинчал; 2-шо лончылан: 15 г шўльö ложаж але 15 г маный шўраш, 50 г шөр але 50 г кефир але 50 г вишкыде торык, 30 г ўмбал; 3-шо лончылан: 45 г шўльö шўраш, 75 г ўмбал.

Тиде приложенийым ямдылымашке чолган ушнымылан редакций «Татарстанысе калык-влакын Кельшымыш пörтышт» ГБУ-н директоржо Ирек Шариповлан, этнокультурный паша отдел вуилагыше Любовь Тукаевалан, «Татарстан Республикысе марий-влакын национально-культурный автономийышт» РОО-н актившылан таушта.

